

Over de auteur

Johan Oosterman is hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit en programmadirecteur Radboud Erfgoed. Hij publiceerde overgebeden, liederen, rederijkers, collecties en het Nederrijngebied. Hij was conservator van Ik, Maria van Gelre (Museum Het Valkhof, 2018-2019) en schrijft nu aan een boek over Anthonis de Roovere.
E-mail: j.oosterman@let.ru.nl

Vonhögen, Liesbeth (2017). *Nu alles voorbij is, begint wat voorbij is opnieuw. De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse poëzie*. Hilversum: Literatoren. ISBN 978 90 8704 701 6. €22,-.

‘Vraag een dichter over de oorlog’

Marie Jadot

Over de Tweede Wereldoorlog zijn talloze verhalen verschenen, die ook ruim zijn bestudeerd. Met haar proefschrift over de doorwerking van de oorlog in de Nederlandse poëzie sloeg Liesbeth Vonhögen echter een nog nauwelijks betreden pad in. Wie in de ‘overstelpende hoeveelheid’ aan publicaties over de Tweede Wereldoorlog op zoek gaat naar bijdragen over oorlogspoëzie, haalt immers maar een ‘schrale oogst’ binnen, zo laten haar terreinverkenningen zien (2017, pp. 7-8). Hoe groot de leemte was die er in het onderzoeksveld gaapte, blijkt uit de cijfers: volgens Vonhögens onderzoek zijn er tussen 1940 en 2005 niet minder dan 2791 gedichten gepubliceerd waarin de oorlog een rol speelt. Dit tot dusver vrijwel onontgonnen gebied van de Nederlandse literatuur is in kaart gebracht in *Nu alles voorbij is, begint wat voorbij is opnieuw*.

In haar dissertatie, waarop ze in 2017 promoveerde aan de Open Universiteit, heeft Vonhögen geprobeerd te antwoorden op de vraag in welke mate en op welke manier de Tweede Wereldoorlog een weerslag heeft gekregen in de Nederlandse poëzie tussen 1940 en 2005. In het kwantitatieve deel van haar onderzoek inventariseert ze de oorlogsgedichten, compleet met datering, die ze heeft gevonden. Hectaren dichtregels zijn hierbij blootgelegd, waarbij zich liet vaststellen dat er in elk jaar van de onderzoeksperiode oorlogspoëzie is gepubliceerd. Vonhögen ontkracht dan ook met klem Hugo Brems’ ‘stellige mededeling’ (2017, p. 18) dat er na 1955 slechts sporadisch is gedicht over de oorlog.

De vangst had bovendien nog groter kunnen zijn. Om een dichtstuk als ‘oorlogsgedicht’ te identificeren stelde Vönhögen een classificatiemodel in vier fasen op. Hiermee onderzocht ze de gedichten nauwkeurig op directe en indirecte verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog, referenties aan andere gedichten waarin het oorlogsthema aan bod komt en paratekstuele elementen. Gezien de grote hoeveelheid poëzie die de onderzoeksperiode bood, moest echter allereerst bepaald worden wie onder de noemer ‘Nederlands dichter’ zou vallen en welke dichtbundels onderzocht zouden worden op oorlogsgedichten. Finaal werden enkel de gepubliceerde bundels geselecteerd van Nederlandse en Vlaamse dichters die opgenomen zijn in overzichtsbloemlezingen, een criterium dat ertoe geleid heeft dat dichters die over de oorlog hebben geschreven maar niet in de door Vönhögen uitgeoefende bloemlezingen voorkwamen buiten de boot zijn gevallen.

De ironie wil dat de door Vönhögen bekritiseerde Brems haar boek ondertussen heeft gerecenseerd. In die bespreking staat hij wat langer stil bij de uitgekozen anthologieën. Hij wijst er daarbij op dat de selectie daarvan niet erg consequent is gebeurd, maar geeft ook toe dat een consequentere keuze voor de resultaten van het onderzoek ‘in de praktijk waarschijnlijk weinig verschil gemaakt [zou] hebben’ (2018, p. 74). De bloemlezingen die volgens hem ontbreken of juist misstaan, zal ik hier niet de revue laten passeren: ik verwijs hiervoor naar zijn bespreking. Wel wens ik enkele regels te besteden aan een dichter op wiens afwezigheid in het onderzoeks-corpus door Vönhögen zelf wordt gewezen: Theun de Vries. De Vries werd in 1944 als verzetsstrijder opgepakt en weggevoerd naar doorgangskamp Amersfoort. Daar schreef hij gedichten als ‘De dood’, ‘Kamp’ en ‘Transport’, maar een groot deel ervan bleef ongepubliceerd (Den Boef, 2003, pp. 6-7). Van ‘De dood’, dat in fragmenten uit het kamp werd gesmokkeld, verscheen wel een door De Vries uit het geheugen gereconstrueerde versie in 1945 – voordat hij de ‘kampversie’ terugkreeg en het gedicht in definitieve vorm publiceerde in 1947 (2003, p. 7).

Ook Albert Helman, die verzetsgedichten schreef onder verschillende pseudoniemen, is door de mazen van Vönhögens net geglipt. In een gedicht uit 1944 naar aanleiding van de openbare executie van dertig verzetsstrijders schreef de Surinaams-Nederlandse dichter: ‘zij zijn niet heengegaan,’ ‘in elk van ons sloeg / dóór / wat uit hun lijf die kleine kogel joeg’ (Februaristaking.nl 2013). In 2013 werden deze verzen voorgedragen bij de jaarlijkse herdenking van de Februaristaking in Amsterdam. Datzelfde jaar werden ook de volgende dichtregels van Willem Wilmink gedeclameerd, waarin gerefereerd wordt aan de razzia’s die tot de staking leidden: ‘Van die razzia’s zijn foto’s / Jonas Daniël Meijerplein / waar de Duitse militairen /

joden aan het treiteren zijn' (Februaristaking.nl 2013). Aan dit beruchte plein wordt een uitvoerige voetnoot besteed in Vönhögens boek, alleen staat die bij haar bespreking van herinneringsgedichten waarin een aantal 'lieux de mémoire' (2017, p. 133) voorkomen die herinneringen oproepen aan oorlogsgebeurtenissen. Wilmink komt wel degelijk voor in Vönhögens onderzoekscorpus, maar niet het gedicht 'Een foto'. Eerder werd hier trouwens al op gewezen door Verhallen (2018).

Het kwalitatieve deel van Vönhögens onderzoek ontleedt de manier waarop de Tweede Wereldoorlog verwerkt is in de poëzie. Op grond van de patronen en ontwikkelingslijnen die ze daarbij identificeert, classificeert Vönhögen haar corpus chronologisch en thematisch in tijdgedichten, herdenkingspoëzie, individuele en collectieve herinneringsgedichten, poëzie over slachtoffers, schuld en bezoeken aan concentratiekampen, oorlogsgedichten die gebaseerd zijn op een foto, gedichten over dichterschap met betrekking tot de oorlog en poëzie waarin gebruik wordt gemaakt van een zogenoemd 'oorlogsregister' (2017, p. 164). Voorafgaand aan de beschrijving van de periode 1946-2005 gaat ze in een eerste deel apart in op de oorlogspoëzie die vóór en tijdens de oorlogsjaren werd geschreven. Hierin focust ze dan weer op de 'waarschuwingspoëzie' uit de periode 1933-1940, die kritisch commentaar levert op de gebeurtenissen in Duitsland. Al vroeg wordt in dit type poëzie ook gereflecteerd over de taak van de dichter ten opzichte van de contemporaine gebeurtenissen. Vönhögen laat zien dat niet alleen de politieke situatie in Duitsland, maar ook de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van de Duitse vluchtelingen aan de kaak wordt gesteld. Vergelijkbaar hiermee zijn de 'uitingen van boosheid en kritiek' (2017, p. 112) over de kille houding van sommige Nederlanders ten opzichte van terugkerende overlevenden, die Vönhögen onder andere in het werk van Sonja Prins aantrof.

Niet alleen vóór de oorlog, maar ook in verzetsverzen uit de periode 1940-1945 en in sommige naoorlogse gedichten, komen de eigen positie en opvattingen van de dichter over de taak die hij te vervullen heeft aan de orde. Daar komt Vönhögen in de volgende hoofdstukken van haar boek op terug aan de hand van aansprekende voorbeelden als Verweys 'De dichter en het Derde Rijk' (1936), Marja's 'De dichter in de oorlog' (1942), Van der Grafts 'De gevallen' (1958) en Van Teylingens 'Vraag een dichter over de oorlog' (1997).

Zoals hieruit blijkt verzuimt Vönhögen niet om waar relevant verbanden te leggen tussen de verschillende categorieën. Daarbij weet ze haar bevindingen aan de hand van theoretische inzichten en historische en contextuele elementen toe te lichten. Problematischer, zo merkt Brems terecht op,

is dat ze in het kwalitatieve deel van haar studie meermaals gebruikmaakt van voorbeelden geput uit de Vlaamse poëzie, hoewel ze eerder had onderstreept dat '[d]e oorlogsverwerking in Vlaanderen [...] een omvangrijk eigen onderzoeksterrein [vormt]' (2017, p. 36) en dat ze zich bij de analyse van de wijze waarop de oorlog doorwerkt in de poëzie daarom beperkt heeft tot de situatie in Nederland. Volgens Brems heeft het er dan ook 'alle schijn van [...] dat het werk van Vlaamse dichters wel van pas komt wanneer het haar toelaat een kwestie die zij aan de orde wil stellen met tekstuele argumenten te staven' (2018, p. 75). Zoals hij verder suggereert, was het consequenter geweest om 'Vlaanderen ook buiten het kwantitatieve onderzoek te laten om vertekening van de bevindingen te vermijden' (2018, p. 75).

In haar behandeling van de individuele herinneringsgedichten, het belangrijkste soort oorlogsgedichten in het corpus, hanteert Vonhögen een heldere classificatie van de verschillende herinneringswijzen. Als uitgangspunt fungeren daarbij de door Ibsch (2013, pp. 11-14) gebezigde termen 'herinnering', 'herinnerde geschiedenis' en 'verbeelde geschiedenis'. Waar Ibsch het begrip 'herinnerde geschiedenis' (2013, p. 12) echter als overkoepelende term gebruikt voor de geschriften van de kinderen en kleinkinderen van de eerste generatie auteurs – generaties die nochtans 'geen homogeen geheel' vormen, maar bestaan uit zowel auteurs die de oorlog als kind hebben beleefd als 'na de oorlog geboren kinderen van overlevenden' – hanteert Vonhögen (2017, p. 106) de term 'jeugdherinnering' voor gedichten van dichters die over hun belevenissen als kind in oorlogstijd schrijven en 'vertelde herinneringen' voor de dichtkunst van de generaties die de oorlog niet hebben meegemaakt maar over de oorlogsherinneringen schrijven die in hun omgeving worden verteld.

Bij de uitwerking van de categorieën 'herinnering' en 'jeugdherinnering' worden in een latere paragraaf ook gedichten behandeld die getypeerd kunnen worden als 'traumatische' herinneringen (2017, p. 106). Hiervoor doet Vonhögen een beroep op een aantal concepten uit de traumastudies, zoals 'proxy witness', 'secondary witness' en 'postmemory' van respectievelijk Gubar, LaCapra en Hirsch. Ook Van Alphen's uitwerking van Peirce's begrip 'indexicaliteit' in zijn traumatheoretische benadering van Armando's poëzie – waarbij 'indexicale tekens als vingerwijzingen [fungeren] naar een werkelijkheid die alleen aangeduid, maar niet benoemd wordt' (2017, p. 124) – komt hierbij aan bod. Hoewel het perspectief van haar onderzoek haar niet toelaat om daar dieper op in te gaan, vindt Vonhögen bij de categorisering die haar studie beoogt dus toch de ruimte om ook oorlogsgerelateerde vraagstukken als het onuitsprekelijke waar hierboven naar verwezen wordt aan te roeren.

Zoals hierboven aangegeven valt er wel wat af te dingen op een aantal van Vonhögens keuzes. Het kan niet beletten dat ze ontegenzeggelijk een nieuw licht heeft geworpen op de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse literatuur. Ook in de Nederlandse poëzie heeft de oorlog diepe sporen achtergelaten. Daar wordt hopelijk verder onderzoek aan gewijd in de bijdragen over oorlogspoëzie waartoe haar verhaal inspireert.

Bibliografie

- Boef, August Hans den (2003). Dit is de tijd die tijd vermorzelt. Theun de Vries als dichter over de Man met de Zeis. *Nieuw Letterkundig Magazijn*, 21 (1), 2-10. Geraadpleegd op 7 oktober 2019 van https://www.dbnl.org/tekst/_nieo12200301_01/_nieo12200301_01_0002.php.
- Brems, Hugo (2018). Een lacune opgevuld. *Voors*, 36 (2), 73-76.
- Februaristaking.nl (2013), Noraly Beyer droeg gedichten voor van Albert Helman en Willem Wilmink. Geraadpleegd op 7 oktober 2019 van <https://februaristaking.nl/wordpress/gedichten-noraly-beyer/>.
- Ibsch, Elrud (2013). *Overleven in verhalen: van ooggetuigen naar 'jonge wilden'. Joodse schrijvers over de Shoah*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Verhallen, Frank (2018). Ed Leeftang: Afkomst. Geraadpleegd op 7 oktober 2019 van <https://www.frankverhallen.nl/frank-verhallen/gedicht-gedacht.html/3344/ed-leeftang-afkomst>.
- Vonhögen, Liesbeth (2017). *Nu alles voorbij is, begint wat voorbij is opnieuw. De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse poëzie*. Hilversum: Literatoren.

Over de auteur

Marie Jadot is promovenda en assistente Nederlands bij het Département de Langues modernes: linguistique, littérature et traduction van de Université de Liège, waar ze een proefschrift voorbereidt over de relatie tussen muziek en literatuur in de laatmoderne en hedendaagse oorlogsliteratuur.

E-mail: marie.jadot@uliege.be

Noot van de redactie

H.P. van Coller (1949-) is een bekende naam uit de Zuid-Afrikaanse literatuurgeschiedschrijving. Onlangs verscheen onder zijn redactie *Verbintenis en venster. Die Nederlandstalige letterkunde van aanvang tot hede – 'n Literatuurgeskiedenis in Afrikaans* (2019). In 2015 en 2016 verscheen het driedelige door hem samengestelde *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse*